

МУЗИЧНА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ТИПОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВДАЧІ

У статті визначена роль національної вдачі у формуванні української музичної культури та виявлені її типологічні ознаки. З'ясовано, що культура українського романтизму втілює специфіку національного художнього образу світу. Проаналізовано, як особливості національного характеру вплинули на українську музичну культуру ХІХ століття.

Радикальна зміна картини світу, світоглядних орієнтирів, відсутність стабільної системи цінностей і водночас прагнення відібрати оптимальні художні засоби відтворення складного, у багатьох випадках ворожого для сучасної людини, світу – це є сталий набір характеристик наявного процесу. Відтак природним є бажання досягнути сутність того непохитного та єднального, що дозволяє визначити межі національної культури та центрувати багатоманітність художніх форм, які виникають. Майже триста років української недержавності спричинили втрату багатьох критеріїв оцінки власної культури та, як наслідок, неможливість повного розуміння її цілісності. Нині вкрай доцільним є здійснення типологічно-зіставного аналізу перехідних епох, однією з яких для України є, без сумніву, культура ХІХ століття. Саме тоді в межах європейського руху романтизму формується поняття національного та закладається підґрунтя наукового його дослідження. З іншого боку, домінантою романтичної епохи є самоусвідомлення культури, проявом якого є те, що у перехідному часі подібна культура функціонує яскравіше та активніше. У зв'язку з цим актуальним є й усвідомлення цілісності української культури через дослідження її важливого, архетипного складника – музичної культури – крізь призму національної вдачі.

Методологічна основа дослідження цього питання, закладена українськими вченими ХІХ ст. (І. Котляревським, О. Потебнею, П. Гулаком-Артемівським, Г. Квіткою-Основ'яненком, В. Антоновичем, М. Драгомановим, І. Франком та ін.), пов'язана з національною ідеєю та одержує свій розвиток далі у працях М. Хвильового, Д. Донцова, В. Винниченка, М. Міхновського, Ю. Липи, О. Бочковського, В. Липинського, І. Мірчука та ін. Сучасні дослідники, розвиваючи загальнотеоретичні аспекти національного характеру, з'ясовують, зокрема, проблему витоків та існування українського національного характеру.

Особливості національної специфіки ментальності у формі національної вдачі розробляються в межах вивчення сутності ментального як культурного феномену (Т. Гетало). Процес становлення й розвитку національного характеру в умовах національної культури розглядається вченими О. Кіхно, І. Сурмай, М. Култаєвою, В. Кравченком, С. Кримським, М. Степиком та ін. Саме тому особливе значення для нас мають праці з висвітлення широкого кола проблем української духовної культури у цілісності різноманітних частин цього складного організму (Л. Ушкалов) [1-5].

Комплекс характерологічних рис українців виявляється в унікальному наборі неповторних національних ознак. Це підтверджує аналіз «характеристичних признаков українських народних мелодій», здійснений Ф. Колессою, розробка П. Бажанським питання специфіки «малоруського музичного народного тону» (1891 р.), дослідження особливостей українського народного багатоголосся А. Яценком, з'ясування мелодичних і ритмічних особливостей української народної музики П. Сокальським.

Інтерес становлять роботи І. Колодуба, О. Правдюка, А. Іваницького, особливий інтерес викликають дослідження О. Козаренка щодо специфіки української національної музичної мови в цілому. Безпосередній зв'язок із питанням обумовленості музичної культури рисами національного характеру мають дослідження музики як національної моделі світу в роботах українських науковців В. Суханцевої («Музыка как мир человека: От идеи вселенной – к философии музыки», 2000). Із цим питанням пов'язані спроби вчених (А. Кримського, О. Забужко, М. Кисельова, Ю. Луцького, А. Нямцу, В. Топорова, Г. Грабовича, І. Лисого, А. Іваницького, С. Гриці та ін.) визначити роль модифікованої архетипної основи національної культури як прояву колективного несвідомого.

Зазначимо, що проблема ролі національного характеру у формуванні української музичної культури ХІХ ст. поки не стала предметом спеціального дослідження, однак є актуальною в межах розробки проблеми національного характеру нині і надалі, з'ясування одного з аспектів філософії культури епохи романтизму та виявлення типологічних ознак матеріальних форм української музичної культури як національно обумовлених тощо. Розробка проблеми також сприяє суттєвому доповненню картини перехідних епох, поглибленню уявлень про механізми саморегуляції української культури як складної динамічної системи.

Мета даної статті полягає у визначенні типологічних ознак національної вдачі у формуванні української музичної культури ХІХ століття. У зв'язку з цим сформульовано такі завдання: виявити типові риси української вдачі; визначити філософську основу українського романтизму; дослідити, якою мірою романтичні принципи світосприйняття властиві українській музичній культурі; виявити, як особливості національного характеру вплинули на українську музичну культуру ХІХ століття. **Об'єктом** статті є категорія національної вдачі як прояв феномену національного характеру. **Предметом** вивчення є роль національної вдачі у формуванні української музичної культури ХІХ століття.

Методологічна і теоретична основа дослідження. В аналізі та інтерпретації національної вдачі української музичної культури епохи романтизму ми спираємося на принципи дослідження творів художньої культури порівняльної, типологічної та культурно-історичної шкіл; орієнтуємося на теоретичні розробки вітчизняних та зарубіжних учених із проблем менталітету, на досягнення сучасної теорії національного характеру (Д. Чижевський [6, с. 8, 17, 20], [7], [8], О. Кульчицький, В. Липинський, Д. Донцов, І. Мірчук, А. Бичко [9], І. Бичко, П. Гнатенко [10], [11] та інші). Залучено до аналізу й численні дослідження з проблем перехідності, романтизму; відповідні теоретичні музикознавчі роботи, присвячені дослідженню національних форм музикування.

Проблема перехідності привертала увагу найрізноманітніших дослідників – літературознавців, мистецтвознавців, філософів, істориків, культурологів – у зв'язку з тим, що типологічні ознаки перехідних епох дозволяють зрозуміти конкретні феномени культури цих періодів. Систематизуючи численні роботи, присвячені проблемі перехідності, ми виділяємо характерні риси вказаних періодів, і серед них: зміну концепції людини, трансформацію картини світу, зміну естетичного ідеалу, відмову від звичних орієнтирів і пошуки нових художніх моделей для створення образів героїв, чергованість періодів «спадів» та періодів бурхливого «піднесення».

Розглядаючи результати досліджень перехідності, втілені у визначенні стрижневих для кожної культури моментів – таких, як «серце культури», «невідчужувана топіка» (А. Панченко), «цивілізаційний філософський код» – поділяємо думку про наявність так званої «міфологічної інфраструктури» (А. Кофман), простежуваної у сталому використанні архетипних образів і моделей героїв, які, у свою чергу, визначають тип тієї чи іншої культури (В. Земський). Залучаючи покладену Д. Лихачовим, А. Панченко, Ю. Лотманом методологічну основу зміни концепції людини як типологічної особливості перехідної епохи, у результаті стверджуємо можливість кодування моделей особистостей різних

епох у межах національної художньої парадигми специфічними засобами останньої, про що свідчать зафіксовані в літературі «історичні характери» – орієнтири самоідентифікації в суспільстві. Спираючись на роботи українських дослідників, припускаємо, що такими особистостями романтичної епохи для України стали Т. Шевченко, М. Гоголь, М. Лисенко та ін.

Разом з тим переконаємося в ідеї, що музична культура XIX століття як складник української культури, по-перше, виявляє численні ознаки перехідної епохи з орієнтацією на активізацію міфу та специфічних його трансформацій, по-друге, оголює архетипну та «міфологічну інфраструктуру» культури кінця XX ст., по-третє, дозволяє зафіксувати не тільки зміни, а й топіку останньої (національний мономіф), її системну цілісність, яка допомагає зрозуміти контури сучасної моделі світу.

Знакові для романтичної епохи в Україні постаті – Т. Шевченко, М. Гоголь, М. Лисенко – у розумінні найбільш прийнятних і очікуваних утілень особистості в цілому, зафіксували у своїй творчості ту «національну історію», яка стала орієнтиром для творення художніх образів. Структура міфологічного національного мислення вияскравлюється у конкретних творах цих митців через понятійно не оформлені колективні уявлення і відчуття. Виявляються вони здебільшого у певних типах персонажів («покинута дівчина», «бідний сирота»), стереотипах («жорстокий поміщик», «фанатичний єзуїт», «скупий єврей») чи образах-картинах («ідилічна хата, оточена садом»). Так, Шевченко, спираючись на подані фольклором образи, типи, стереотипи, типові сцени, ситуації, настрої, що є втіленням властивих певній культурі цінностей та ідеалів, виробляє форму психологічного звільнення, створює міфологічну програму для власної нації, унаслідок чого сприймається як носій міфу, по-іншому – «пророк» (Г. Грабович).

Беручи до уваги дослідження А. Кримського («Архетипи української культури», 1996), О. Забужко, М. Кисельова («Феномен землеробства в українському світі», 1995), Ю. Луцького, А. Нямцу, В. Топорова («Світове дерево: універсальний образ міфопоетичної свідомості», 1977), І. Лисого («Міфоборство як міфотворчість?», 2000), А. Топоркова («Предвосхищение понятия “архетип” в русской науке XIX века», 2001), А. Іваницького («Архетипи Гоголя», 2001), доходимо висновку, що національний міф, тобто витворена культурою «я-концепція» щодо особи українця та його ментальних якостей, стає загальною культурною формою підтримання, обґрунтування та репродукції, культурної легітимації властивого українству етосу. Риси останнього й обумовили певний тип поведінки та психологічних реакцій на ситуації – національна вдача. Ретранслятором цієї стабільної психологічної структури стала українська культура.

Розгляд філософського традиційного осмислення проблеми національного характеру дає можливість ознайомитись із логікою побудови перших спроб обґрунтування його як категорії. Уперше питання про наукове дослідження специфіки національного світосприйняття, у тому числі і національного характеру на рівні політики, релігії, культури, поставили М. Костомаров, П. Чубинський, В. Антонович, М. Грушевський. З точки зору національно-обумовлених психофізичних властивостей розглядають цю категорію І. Огієнко, Д. Донцов, Д. Чижевський, І. Мірчук, О. Кульчицький, В. Янів, І. Лисяк-Рудницький. Від простого опису унікальних рис вдачі народу, ототожнювання національного характеру з темпераментом, акцентування на ціннісних орієнтаціях, відношенні до влади, до праці поступово філософська думка прийшла до розуміння національного характеру як способу реалізації людської сутності в національному культурному просторі. Висвітлення різних аспектів бачення категорії національного характеру в працях А. Бичко, І. Бичко, І. Старовойта, П. Гнатенка, М. Степаненко, інших учених дає можливість стверджувати, що національний характер – продукт культурно-історичного розвитку нації в конкретних природних та історичних умовах. Беручи до уваги наявні дефініції національного характеру, стверджуємо, що національний характер, фіксуючи принцип персона-

лізованості етнічної спільноти, є психологічним еквівалентом духовного світу, складники якого тісно пов'язані між собою у єдиному психічному комплексі. Останній виявляється у різноманітних ситуаціях буття, реакціях на них, у вигляді усталених комплексів поведінки, практичних настанов, автоматизмів і реакцій, домінантною рисою яких є «часова стабільність». Національний характер – не статичний перелік типових рис представників етносу. Спостережувана подібність психологічних рис у представників певного етносу залежить від історично-культурного середовища та вимог культури до особистості. Національний характер та національна вдача використовуються як синоніми.

До типових ознак національної вдачі належать орієнтованість на багатство «внутрішньої» людини, її моральні та релігійні устремління, на велич духу, цінність людини насамперед у її чуттєво-емоційних проявах, прагнення до духовного вдосконалення, єднання з Богом. Головний критерій нашого бачення національного характеру базується на усвідомленні цієї категорії як ефективного методологічного інструмента аналізу духовно-психологічних аспектів національного життя.

Український романтизм за своїми джерелами, естетичною природою був суверенним, «нетотожним» західноєвропейському романтизмові, унікальним, але подібним за сутністю і характером розвитку до російського та південнослов'янського романтизму, зважаючи на подібність історичних умов розвитку. Серцевиною, сутнісним ядром української романтичної філософії є проблема «людина – нація». Рефлексію щодо сенсу існування рідного народу, досягнення етносом власної «самості» розпочинає романтична українська література. Увага до внутрішнього життя героя в українському романтизмі вилилася в оспівування сільського побуту, образів селян, патетичну любов до своєї землі, акцентування високих моральних якостей українського народу, його богообраності – месіанства, зразкової душевності (М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Гоголь). Переплетіння «європеїзму» та архаїчних народних уявлень, звичаїв, релігійних обрядів, філософського вільнодумства, західництва, а найголовніше – спирання на фольклор оформлює романтизм для українського, особливо західноукраїнського мистецтва, надзвичайно органічно.

Важливими у становленні романтизму в Україні є ідеї німецької класичної філософії. Погляди Ф. Шеллінга і Й. Гердера стимулювали зацікавленість романтиків усною народною творчістю, а відтак відображеним у ній «духом народу», його особливим світосприйняттям і світорозумінням. Виходячи з ідеї тотожності суб'єкта й об'єкта, українські романтики порушують проблему входження людини в суспільство. «Філософія серця», популярна серед українських романтиків (Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, М. Гоголя, М. Шашкевича), утверджує ідею Ф. Шеллінга про тотожність людини і природи, висуваючи гуманність основним принципом співіснування людини з природою і суспільством.

Розуміння романтизму ми зводимо до витлумачення його як стильової категорії, пов'язаної з поняттями й символами, закладеними в колективному філософсько-художньому світогляді українців із язичницьких часів, який породив специфічні естетичні ознаки, властиві саме українському світовідчуттю. Найприкметніші сутнісні ознаки української музичної культури – м'яка лірика, спирання на фольклорну обрядовість, чуттєвість, ірраціональність – ототожнюються з «колективним первнем обряду» (Л. Кияновська). Фольклорна пісенність як узагальнена естетична категорія зі сталим набором метафор, символів, конкретними персонажами і сюжетними поворотами виступає константою професійного художнього мислення українського мистецтва (С. Грица).

Український музичний романтизм на всіх етапах еволюції поступово розширює виражальні можливості музики, збагачує її емоційний діапазон і семантичне поле. Кореляція гармонічних, формотворчих класицистичних основ із народною традицією та роман-

тичною лінією демонструє стилістичну неоднорідність (Т. Мартинюк). Спостерігається автономізація музики, її вивільнення з життєвого (культового, ритмо-церемоніального, побутового) та словесного контексту. Зміна темпорального аспекту романтичної ментальності простежується у концепті гармонії, нове розуміння якої охоплює не тільки статичний момент, але й процес, іншими словами – вертикаль (структуру співзвуччів) і горизонталь (логіку зв'язків). Концепт музики для романтиків містить тайну, загадку. Романтики усвідомлюють, що основа музики, звук – лише знак, символ (Л. Тарапата).

До основних романтичних засад естетичного порядку і принципів художньої виразності відносять примат емоційності, чуттєвості, суб'єктивності над раціоналістичністю, інтелектуальним началом із прагненням до об'єднання різних видів мистецтв у синкретичній єдності. Концентрація на особистості неминуче призводить до переваги жанрів і форм монологічного характеру в цілому, а в музиці зокрема – інструментальних і вокальних мініатюр, також програмних оркестрових творів автобіографічного характеру. Ця ж основна позиція зумовлює підвищений інтерес до національної самобутності як невід'ємної ознаки світогляду індивідуума. Визначальною особливістю української музичної школи XIX ст. стає увиразнення української національної специфіки шляхом цитування українського фольклору на текстовому та інтонаційному рівнях або перевтілення народних джерел (духовна музика). Ця тенденція найяскравіше виявляється, починаючи з другої половини XVIII ст., у пісні-романсі, духовній музиці, інструментальних творах на народній основі.

Мова та символічно-речові форми культури як семіосфери, заповненої специфічними кодами, утворюють ту спільність, за якою визначаються ментальні відмінності буття етносу. Спираючись на висновок А. Асаф'єва про тотожність понять «мовознавство», «мова» та її структура поняттям «музикознавство», «музика» та її форми, звертаємо увагу на те, що музика як прадавня форма абстрактного мислення людства виникає до появи мови як знакової системи і народжується із звуконаслідування, поєднуючи в собі емоційний та інтелектуальний коди світогляду й світосприйняття певного етносу. Саме тому звернення до аналізу музичного строю та музичної культури етносу в аспекті їх взаємодії з рисами національного характеру дозволяє звернутися до першоформ культури, відтворюючи етап формування архетипів. Архетипний звукотип формує основу ритмо-інтонаційного комплексу народної та професійної музики і літератури. Таким чином, музика обумовлює культурну самобутність етносу, бере участь у формуванні психоінформаційного його простору, утворюючи послідовність «звук – інтонація – знак – символ – мова – сенсова спільність».

Українське православ'я – інститут публічного та духовного життя народу – сприяло розвитку духовного життя народу, його національної самосвідомості. Спираючись на дослідження М. Грушевського («З історії релігійної думки в Україні»), Д. Чижевського, І. Мірчука, І. Бичка, вважаємо, що християнство і традиції української культури обумовлені вкоріненими у підґрунтя підсвідомості рисами характеру, зокрема, релігійністю, декоративністю; запитами внутрішньої гармонії; інтровертивністю та «захованістю» психічного життя; споглядальним ставленням до дійсності; пріоритетом особистих контактів і взаємин. Розквіту релігійної свідомості сприяють також властиві українському народові терпіння, покірливість, невойовничість (О. Нельга, О. Колісник), що відповідають засадам християнського світу. Релігійність українців є неодмінною константою етнопсихологічної структури (В. Личковах [12]).

Традиційний і водночас унікальний церковний спів в Україні бере початок від часу християнізації й охрещення Русі-України, він розвивався під впливом місцевих обставин і психіки народів, що ним уже послуговувалися. Саме тому наполягаємо: закони розвитку й походження української церковної музики можна зрозуміти тільки тоді, коли вони виводяться із урахуванням історії народу як творця та носія цієї музики (П. Маценко). Через порівняння мелодій українського із грецьким церковним співом, із церковним співом

пограничних з Україною народів, які перебували під впливом Візантії, дослідники П. Маченко, О. Кошиць декларують оригінальність українського співу, створеного незалежно від іноземних впливів, його «українсько-пісенну сутність», – тобто фольклорне підґрунтя, а відтак національну вдачу. Українська духовна музика постає «шаром-утримувачем» стабільної національної сутності музичної культури, що ґрунтується на народній основі та є не лише проявом релігійності, але й стимулом розвитку духовності українців.

Висновки

Формування національної музичної культури XIX століття обумовлено ментальними особливостями українців. Виявляючи типологічну подібність із художніми феноменами перехідності, культура українського романтизму утілює специфіку національного художнього образу світу, функціонуючи невід’ємно від національного характеру, складники якого тісно пов’язані між собою у єдиному психічному комплексі. Останній вияскравлюється у різноманітних ситуаціях буття й реакціях на них, тлумачиться зі змісту конкретних ситуацій історичного розвитку народу, існує у вигляді усталених комплексів поведінки, практичних настанов, автоматизмів і реакцій, домінантною рисою якого є «часова стабільність».

Наявно виділяється музична компонента національної вдачі, обумовлена частково надзвичайно високим потенціалом музичних здібностей (залежним від антропологічних, географічно-кліматичних і соціально-історичних чинників), здебільшого – рисами українського національного характеру (сентименталізмом, мрійливістю, чутливістю та чуйністю, меланхолійністю, інтровертизмом), які є запорукою схильності до творчості, глибоких особистісних переживань, пов’язані з можливістю швидкого емоційного відгуку. Ці риси свідчать не тільки про музичну обдарованість нації, а й гарантують успішність музичної діяльності у будь-якому її вигляді. Музикальність українців – це передусім специфічно «музичний» у філософському розумінні засіб світосприйняття. Звукові феномени, найпростіші закономірності українських музичних структур перетворюються на символічні форми, міфологізовані метафори духовного досвіду, на універсальні уможливлені структури, достатньо місткі для вміщення різнохарактерного змісту, вираження того чи іншого смислу. Активне функціонування музики в українській культурі, «музичність» поданих у такий спосіб результатів мислення не є перешкодою для їх осмислення. Наявність досвіду активного музичного сприйняття перетворює сферу музичного на загальносхвалений семантичний простір. Ритмо-інтонаційний комплекс музики, обумовлюючись емоційною чутливістю, становить конкретний сенсовий код тієї чи іншої культури, базується на архетипних звукотипах і звичних національних засобах звукоутворення, виступає як родовий знак, етнічний пароль до культурної самобутності. Тому аспект взаємодії музичного строю та музичної культури етносу з рисами національного характеру дозволяє звернутися до першоформ культури і водночас до етапу формування архетипів. Отже, музика обумовлює культурну самобутність, бере участь у формуванні психоінформаційного простору етносу, утворюючи послідовність: «звук – інтонація – знак – символ – мова – сенсова спільність».

Романтизм як універсальна художня система найглибше відбиває українську етнічну ментальність, стабільність якої підтверджує аналіз музичної духовної спадщини XIX століття. Отже, відзначена типологічною подібністю до перехідних епох, українська музична культура XIX століття функціонує як прояв комплексу рис національного характеру, що зберігає специфіку українського світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ушкалов Л.В. Григорій Сковорода / Ушкалов Л.В. – Харків : Фоліо, 2009. – 123 с.
2. Григорій Сковорода. Сад божественних пісень / Григорій Сковорода ; [підготовка тексту, передмова та коментарі Леоніда Ушкалова]. – Харків : Майдан, 2002. – 127 с.

3. Григорій Сковорода. Вибрані твори в українських перекладах / Григорій Сковорода ; [упорядкування текстів, передмова та примітки Л. Ушкалова]. – Харків : Ранок, 2003. – 144 с.
4. Григорій Сковорода. Вибрані твори в українських перекладах / Григорій Сковорода ; [упорядкування текстів, передмова та примітки Л. Ушкалова]. – Харків : Ранок, 2009. – Друге вид. – 240 с.
5. Григорій Сковорода. Вибрані твори / [упорядкування текстів, передмова та примітки Л. Ушкалова]. – Харків : Прапор, 2007. – 382 с.
6. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Чижевський Д. – К., 1992.
7. Чижевський Д. Українська філософія / Д. Чижевський // Філософські студії. – 1993. – № 1. – С. 95.
8. Чижевський Д. Філософські твори : у 4 т. / Чижевський Д. ; за ред. В. Лісового. – К. : Смолоскип, 2005. – Т. 1 : Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія Сковороди. – 400 с.
9. Бичко А. Риси характерології української нації / А. Бичко // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К. : Основа, 1996. – С. 133-135.
10. Гнатенко П. Український національний характер / Гнатенко П. – К. : ДОК-К, 1997. – 116 с.
11. Гнатенко П.И. Этнические установки и этнические стереотипы : монография / Гнатенко П.И. – Днепропетровск, 1995. – 198 с.
12. Личковах В.А. Sacrum як ідея ставлення до свята в українській філософії мистецтва : Ст. перша / В.А. Личковах // Філософська думка. – 2003. – № 6. – С. 123-134 ; Ст. друга // Філософська думка. – 2004. – № 1. – С. 92-110.

Н.С. Воронова

Музыкальная культура Украины XIX века: типологические признаки национального нрава

В статье определена роль национального нрава в формировании украинской музыкальной культуры и выявлении ее типологических признаков. Утверждается, что культура украинского романтизма воплощает специфику национальной художественной картины мира. Проанализировано, как особенности национального характера повлияли на украинскую национальную культуру XIX века.

N.S. Voronova

Musical Culture of Ukraine in the XIX Century: Typological Features of the National Temper

The article is devoted to defining of the role of the national temper in the formation of Ukrainian musical culture and to the identification of its typological characteristics. It is proved that culture of the Ukrainian Romantic movement embodies specificity of national artistic world view. The issues of influence of national character on Ukrainian culture in XIX century are analyzed.

Стаття надійшла до редакції 24.10.2011.